

TÜRK DÜNYASINDA ULUSAL KİMLİKLERİN İNŞASINDA MANAS DESTANINA SİYASAL İLETİŞİM AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM*

Doç. Dr. Necdet Ekinci**

Öz

Sözlü kültürün en önemli örneklerinden kabul edilen destanlar, ortak bir tarihle birlikte bir ulusun oluşmasında, ulusal kimliğin biçimlenmesinde, sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal işlevleri yerine getirdikleri için, son zamanlarda siyasal iletişimin en önemli konuları arasında kabul edilmiş, semiyolojik açıdan incelenmeye başlanmış, ulusal bağ ve örgülerin sıklaşmasında, kimi zamanda da bir ulus yaratmada geniş ölçüde yararlanma yolunda hayli yol alınmıştır. Dünyanın en uzun destanlarından biri olarak kabul edilen “Manas Destanı” yalnız Kırgız Türklerinin değil, Tüm Türk Dünyasının ulusal bilinç oluşumuna zemin hazırlaması bakımından ortak öğeler taşımaktadır. Bu makalede siyasal iletişimin teknik ve metotları kullanılarak bu ortak öğelerin harekete geçirilebileceği tartışmaya açılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Siyasal iletişim, Manas Destanı, ulusal kimlik, ulusal kültür, tarih bilinci,

IN TURKISH WORLD, DURING THE CONSTRUCTION OF 'NATIONAL IDENTITY, AN APPROACH TO THE EPIC OF MANAS

Abstract

The epic is considered the most important examples of the oral culture, a common history with the formation of a nation, in the formation of national identity, socio-economic, because they carry cultural and political functions have recently been recognized as among the most important issues of political communication, it began to examine the semiological point of view, national the frequent ties and braids, sometimes in the way of the benefit to a large extent have been taken long way in creating a nation. Considered one of the world's longest epic "Manas Epic" is not only the Kyrgyz Turks, all Turks in terms of preparing the ground for the formation of national consciousness of the world is of common elements. In this article, using these common elements of political communication techniques and methods open to discussion can be mobilized.

Key words: political communication, Manas epic, national identity, national culture, historical consciousness,

GİRİŞ:

Bu çalışmanın amacı; *Manas Destanı*'nın siyasal iletişim doğrultusunda siyasal reklamcılığın tüm tekniklerinden yararlanılarak, *Türk dünyasında ortak bir kimliğin, ortak amaç, tarih bilinci* ve duyguların yaratılmasında önemli bir araç olabileceğini tartışma ortamına taşımaktır.

Makalemizin konusunu oluşturan '*Manas Destanı*' Kırgızların dış düşmanı olan Kalmuklar ve Çinliler ile yaptıkları savaşlar ile kendi çelişkilerinden kaynaklanan iç karışıklıkları anlatmaktadır. Kırgız Türkleri'nin ulusal kahramanı Manas'ın etrafında kurgulanan bu destan, ilk bölümünden başlayarak; Manas'ın doğumu, daha beşikte iken konuşmaya başlaması, düşmanları yeneceğini söylemesi, büyüyüp delikanlı olunca Çinlileri yenmesi, Müslüman

* Bu makale, 02- 05 Aralık 2010 tarihleri arasında gerçekleşen 21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyumunda sunduğumuz bildiriden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilimler Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

yiğit Almanbet’le tanışıp, birlikle birçok savaşa girmeleri, Manas’ın evlenmesi, düşmanları tarafından iki kez öldürülmesine karşın, tekrar dirilmesi, Mekke’yi ziyaret ve Kabe’yi tavaf etmesi, lirik bir tarzda anlatılırken (Yusupov, 1995) aynı zamanda bu destan, Kırgız halkının dirlik düzenlik, bağımsızlık kavgalarının yanı sıra, diğer Türk destanlarındaki mitolojik özellikleri ve *Şamanizm* öğelerini de içermektedir. (Geyikoğlu, 2001: 201.)

Sözlü kültürün en önemli örneklerinden kabul edilen destanlar, ortak bir *tarih bilincinin* verilmesinde, *ulusal kimliğin* biçimlenmesinde, *toplumsal-ekonomik, kültürel* ve siyasal işlevleri yerine getirdikleri için, son zamanlarda *siyasal iletişimin* (Ekinci, 2007)¹ en önemli konuları arasında kabul edilmiş, *semyolojik*² açıdan incelenmeye başlanmıştır.

SİYASAL KİMLİK BELLEK- VE DESTANLAR

Destanlar(Örnekleleriyle.., 1995:.636.)³ her ne kadar *tarihe* doğrudan ışık tutan belge kabul edilmese de, *tarihsel olaylarla* koşut gösterir yanları bulunmaktadır. Her şeyden önemlisi, destanlardaki olayların geçmiş olduğu zamanın, toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel yaşamına dönük önemli ipuçları vermesi bakımından da bir başka öneme sahiptirler. Bu bakımdan destan metinlerinden ve söylemlerinden (Güngör, Cailova Güngör,1998) hareketle gerçek yaşama özgü düşünce, *tutum, davranış* kalıplarına ulaşmamız mümkündür.

Destanların içeriklerine baktığımız zaman, gerçekliğin dışında kabul edilse de, bir toplumu bir arada tutma yeteneğine sahip birçok *siyasal, kültürel* olaylarla bezendiğini görürüz. Birer toplumsal özne olan bizler, tüm bu destanlarda yer alan siyasal, kültürel içerikleri ve bu olayları *belleğimiz* sayesinde algılayıp kendimize mal etmekteyiz. *Belleğimiz tarih kültürümüzle* birlikte *tarih bilincimizin* oluşmasında en önemli etken olarak kendini göstermektedir. *Tarih bilincimizin* oluşması anında *belleğe* anlam yükleyen zamanın kendine mal edilmesinin tekilliği yanında, *ortak* ve *kültürel* anlamı da günümüzden geçmişe göndermekte, geçmişten günümüze taşıyarak *belleklerimizde düş ve imge* yaratmaktadır.

Bellek açısından kısaca, *tarih*, öznenin içinde yaşadığı ve tanıklık ettiği ya da tanıklardan öğrendiği olaylardır denilebilir. Bu olaylar, kimi zaman belgelere dayanan gerçek olaylar olduğu gibi, kimi zaman da, kuşaktan kuşağa aktarılıp gelen, adına destan denen, *şiirsel söylenceler* kümesi de olabilmektedir. Bu *şiirsel söylenceler* kümesi *düş ve imgeler* yoluyla bizim siyasal yaşamımıza renk katmakta ve biçimlendirmekte, bir gruba bağlı olmanın gururunu bize aşılacaktır. Bu nedenle, *siyasal yaşam, tarih* içinde gerçek ya da *imgesel* bir olayı, kendine özgü bir güçle, *belleğe* ekleyen bir zaman dilimi olmaktadır. Bu biçimde,

¹ *Siyasal iletişim: Yöneten ve Yönetilen kesimlerin aktörlerince, buldukları konuları gereği, varolan iktidarları, iç ve dış güç odaklarına karşı güçlendirmek ya da etkisini azaltmak veya ele geçirmek üzere yeni siyasal olgular yaratmak, var olanları değiştirmek amacıyla, siyasal alanda ortaya koydukları, sonuçta kimlikleri ve siyasal kültürü ortaya çıkaracak, siyasal yapıyı biçimlendirecek olan, tanıtıma dönük her türlü eylem, strateji, teknik ve uygulamalar bütünüdür diyebiliriz*

² Gösterge Bilim.

³Türk diline Farça’dan geçen ‘*destan*’ sözcüğü, Türk Dil Kurumunca yayınlanan Türkçe sözlükte, ‘*Tarih öncesi, tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir*’³ olarak tanımlanırken, Milli Eğitim Bakanlığınca yayınlanmış bulunan Örnekleleriyle Türkçe Sözlükte ise; Destan: ‘*Bir ulusun tarih sahnesine çıktığı ilk dönemlerden başlayıp, önemli büyük olayları, savaşları, kahramanlıkları, ölçeri ve buna benzer. olayları mitolojik unsurlarla süsleyerek lirik olarak anlatılan eserler*’ biçiminde açıklamaktadır .

siyasal ya da *kültürel* bir olayın zamanlaması bir aracılık işlevini ortaya çıkarmaktadır. *Kurumsal yaşamı* düzenleyen çok farklı olayların bilincimizde bir araya gelmesi, *belleğimiz* sayesinde olmakta, bizi biz yapan değerleri bize aşlamaktadır.

Siyasal iletişim, olayları ve özellikle siyasal ve kültürel olayları, bu biçimde salt *belleğe* işlemekle kalmaz, aynı zamanda da *tarihe* kaydeder. Yani, bir sürü olayı bir anda iletişimin birer konusu durumuna sokabildiği gibi, *siyasal iletişimi* de, bir ileti konusu yapabilmekte, kimi zaman da onu geçmişten alıp, zamanımızın ötesine uzatabilmektedir. (Miterrand,1984 : 444)..Bir ulusun geleceğinin inşasında, bunu inşaa edecek olan bireylere, bu doğrultuda bir *ülkü* verip, yükümlülük kazandırmada, *siyasal iletişim* yine olay ve olguların içinde tüm tekniklerini seferber edip, aracılık işlevini üstlenmektedir.

Siyasal iletişimde belleğin işlevi, kendisini oluşturan, olayların *simgesel* tanıtımında ve stratejilerde, topluma yön veren *siyasal aktörlerin* bilincinde kendini göstermektedir.. *Bellek*, siyasal yaşamın, siyasal aktörlerce algılanması, kimi olay ve olguların kendilerine bağlanması, ulus çıkarları doğrultusunda tutum ve davranış sergilemeleri sonucunu doğurmaktadır(Maalouf, 2006:15.)⁴. Buna bağlı olarak, *toplumsal aktörlerin belleği*, *siyasal tarihin* oluşumuna, biçimlenmesine katkıda bulunmaktadır. Aktörlerin *belleğinde*, belli bir bilginin, belli bir kültür birikiminin *simgesel* kuruluşunun bir sonucu olan bu durum, *tarih bilinci* ile birlikte *ulusal kimliğin* oluşmasında *yurttaşlığın* kazanılmasında baş olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. (Sarıbay, 1994: 95; Rutnerford, 1998:.20.)⁵

Kuramsal alanda, birer özne olan bizler, sürekli bir biçimde, gruplara ayrılma ve kendi grubumuzu, diğer gruplardan daha üstün olarak algılama eğilimini sürekli taşımakta, (Demirtaş, 2003:124.) *kimliğimizi siyasal ve kültürel olgunun simgesel deneyimleri* üzerine, kurmaktayız. Bunlar da *kimliğimizi* daha iyi anlamamızı, ona bir anlam vermemizi, onun içine girmemizi ve onu *kuramsal alanda* daha iyi taşıyıp kullanmamızı sağlamaktadır.(Rudnerford, 1998: 20) *Siyasal olgunun simgesel deneyimleri* içinde *kimlik*, tam bir özgürlük içinde *siyasal ve kültürel* olguyu seferber etmemizi ve onu anlamamızı, bunun sonucu olarak özgür düşüncemizi tümüyle kullanarak, onunla bütünleşmemize yardımcı olmaktadır. Siyasetin bu simgesel deneyimleri ile kendimizi ve diğerlerini tanıy, içinde yaşadığımız toplumun tüm özelliklerinin bilincine varırız (Rudnerford, 1998: 20.)

Toplumun diğer bireyleriyle paylaşılan toplumsal yaşamı bizim için önemini en iyi betimleyen ve geleneklerin oluşumundaki önemini kavramamıza yardımcı olan hiç kuşkusuz, hepimizin içinde yer aldığı, bu ortak zamandır. Bu ortak zaman içinde paylaşılan geçmişe dönük, kültürel etkinlikler; *şiiirler*, *destanlar*, *konserler*, *tiyatro* ve *temsil*ler, bizi biz yapan değerlerin farkına varmamızı sağlamakta, *kimliklerimizin* oluşmasına yardımcı olmaktadır.

İşte birer özne olan bizler, kuramsal bir alan olan *siyasal yaşam* içinde, *kimliğimizi* söz konusu bu siyasetin siyasal olgularının simgesel deneyimleri üzerine kurmaktayız (Lamizet,

⁴**Kimlik** bir çırpıda belirmez, kişinin yaşamı boyunca oluşur⁴. Yaşam boyu süren, zorluk ve güçlüklerle dolu karmaşık bir süreç içinde toplumsal varlık olunmakta; bu sürecin sonunda da bir siyasal durum, bir **kimlik** ve bir **ahlaki bilince** ulaşılmaktadır.**Kimlik** kavramı, **Sokrates**' in "*kendini tanı*"'ndan başlayarak, nice düşünürlerin süzgecinden geçip, **Freud**' a gelinceye dek toplum bilimlerinin en öncelikli konularından biri olmuştur..

⁵Latince "*civis*" ve Yunanca "*politias*" kökenden gelen "*yurttaş*" sözcüğü bir siyasal topluluğun üyesi anlamına gelmektedir. Bu anlama uygun olarak birey, **siyasal topluma** yani devlete **yurttaşlık** bağlarıyla bağlıdır. Daha doğrusu, anlam yüklediği ve deneyimlerini başkalarıyla paylaştığı, siyasal olguyu benimsediği sürece, toplumsal varlık olma ve bir **kimlik** taşıma özelliğini kazanmaktadır. Her birey toplumsal yaşamda, salt toplumsal ilişkilerin sonucu olarak değil, aynı zamanda bu ilişkiler tarihinin bir sentezi olarak ta varlık kazanmaktadır

2003 : 3.)⁶ Oluşan bu *kimlik*, *siyasal yaşamın* bir parçası olmakta, burada diğer öğelerin etkisiyle siyasal bir nitelik kazanmaktadır.

Siyasal kimliğin uygulamaya konmasıyla birlikte, *yurttaşlık* ortaya çıkmakta, bu durum ise, ona taşıyıcı bir özellik kazandırmaktadır. Bu biçimde kendini gösteren *yurttaşlık*, *kimliğin* kazanılmasında, bir yere bağlı olmanın belirgin özellikteki tüm uygulamalarını kapsamaktadır⁷. *Tarihsel süreç* içinde, tüm toplumlarda, bireylerin toplumsal çevreye uymak zorunda kalmalarının sonucunda, türlü kimliklerden oluşan kişilikler ortaya çıkmaktadır (Assman:,2001, s.39-40)

Bu süreç, bize, farklı toplumların, farklı toplumsal ve ekonomik koşulların, insan karakterlerini farklı olarak belirlediğini göstermektedir.(Ergun, 1993: 77) Bu bağlamda siyasal bir olayın tanıtımı, iletişim olguları içinde, kurumsal yaşamın aktörlerinin görünebilir *kimliğini* de oluşturmaktadır. Siyasal bir olayın kurumsallaşmasında, tanım ve tanıtım böylesine önemli bir yer tutmaktadır. Burada ortaya konulmak istenen tanıtımın sanatsal anlamıdır.

Kamusal alanda ortaya çıkan sanatsal görünüm içinde, toplumsal yaşamı noktalayan, geçmişini canlandıran bayramlar, uygulanan töreler, örf ve adetler, ortak uygulamalar içinde, toplumun her bireyinin bunları defalarca görüp yaşaması, geçmişin derinliklerinden gelen bu değerleri her defasında kafasında yeniden canlandırıp, anlamlarını güncelleştirmesi, ona *ortak bir kimliğini* kazandıran ortak toplumsal öğeler olmaktadır.

Kazanılmış *kimliklerin* benimsenip, yerleşmesinde, görsel iletişimin kurumsal işlevi işte bu aşamada ortaya çıkmaktadır. Özellikle tiyatrunun, sonra sinema ve televizyonun değişik sanatsallıklar içinde, değişik oluşumlar altında, tüm siyasal topluluklarca benimsenmesi, görüntünün tanıtımını üstlenen aktörlerin geçmişin destanlarının sanatsal fon ve anlatım gücünden de yararlanarak toplumla bütünleşmeleri sonucunu doğurmuştur. Böylece toplum, iletişimin anlamı içinde, toplumsallaşmanın anlamını veren elbiselerde, dekorlarda, destanlardan üretilen, o dönemlere gönderme yapan metin ve sözlerde, kimi zaman maskelerde, mimik ve jestlerde, destan okuyucularının doğrudan ortaya koyduğu söylemlerinde, kendini bulmakta ve kendini tanımakta birlikte olmanın, bir topluma üye olmanın bilincine ulaşmaktadır.

MANAS DESTANI VE KIRGIZLAR

Manas Destanı' üzerine ilk bilgileri, **XVI. Yüzyıl**'da **Ahsikentli Seyfettin** tarafından yazılan *Mecmuatü't Tevarih* yapıtında rastlamaktayız. Seyfettin bu yapıtında söz konusu destanın kahramanı **Manas**'ı gerçekte yaşamış tarihsel bir kişilik gibi göstermiş olması dikkat çekicidir. 1856 yılında bir Kazak araştırmacı olan **Çokay Velihanov** destan hakkında bir makale yayınlarken, destanın varlığını bilim dünyasına ilk kez tanıtmıştır. "**Manas Destanı**" kendi başına ayrı bir konu, ayrı bir olayı simgeler. . **Manas Destanı**, sözlü

⁶ Bu özellikleriyle **kimlik**, öznelerearası iletişimde, **siyasal** ve **kurumsal aktörler** arasında, öznelere bireysel alanlarda kendi anlam ve özelliği içinde görünebilirliğini veren tanıtım ve olguların birlikteliği olmaktadır. **Siyasal iletişimde** ise; temel olan kimliklerin oluşum süreçleri ve kimlik belirleme anıdır .

⁷ Uygur yaşamın başlangıcı olarak kabul edilen eski **Yunan sitesinden** beri kurumsal yaşamın bir parçası olan insan, **yurttaşlık kavramı** ile, birlik ve beraberliğini, ortak toplumsal, siyasal ve kültürel tanımlanabilirliğini yansıtmakta, yurttaşların toplumsal uygulamalarını oluşumcu hak ve ödevlerini hukuk içinde belirleyip, temsil etmektedir.

geleneğin benzeri olamayan bir örneğidir. Bu destan, Kırgız sözlü kültürünün en yaygın bir alanı kaplayan yapıtıdır. Destanda **Manas**, oğlu **Semetey** ve torunu **Seytek**'in kahramanlıklarıyla birlikte **Kırgız Türkleri**'nin doğum, evlenme ve ölüm törenleri, inançları, dünya görüşü ve doğa anlayışı da sergilenir. Ünlü Kazak aydını **Çokan Velihanov**'un Manas Destanı'nı, Kırgız halkının ansiklopedisi olarak değerlendirmesi bu yüzdendir. Kırgızlar arasında oluşan Manas destanı bugün de tüm canlılığı ile sürmektedir. Manas destanının 11 ile 12. asırlar arasında meydana geldiği düşünülmektedir (Kırgız Sovyetlik Sotsialistik, 1983; Türkmen., 1995.; Türk Edebiyat., 1943)

Manas Destanı'ni derleme, yazıya geçirme ve üzerinde çalışmalar, XIX.Yüzyılın ortalarında başlamıştır. *Manas Destanı*, Çokan Velihanov tarafından 1856'da bulunmuştur. (Wilhelm, 1995.)⁸ Manas'ın en sağlam metni, Sagımbay Orozbekov ile Sayakbay Karalaev'den derlenmiştir. Bu varyantların 1995 yılında Manas'ın 1000.yıl kutlamalarında yeni baskıları yapılmıştır. *Manas Destanı*'ni dinlemeyen, birkaç mısra ezbere söyleyemeyen Kırgız yok denecek kadar azdır. Günümüzde, "Manas"ın altmıştan fazla varyantı, Kırgız Ulusal Bilimler Akademisi'nin El Yazmaları arşivinde saklanmaktadır. Böyle çok varyantlı, canlı geleneğe yaşatılmakta olan epik yapıt, dünyanın hiçbir yerinde henüz kaydedilmemiştir. "Manas" söyleme sanatı, Kırgız Âşıklık ve Destancılık Geleneği'nde de ayrı bir yeri vardır⁹.

Bu nedenle Orta Asya Türk destanları arasında seçkin bir yeri bulunan '*Manas Destanı*' yalnızca bir destan olmanın ötesinde Kırgız Türklerinin tarihi, örf ve adetleri, düşünceleri, görüşleri, olaylar karşısında liderlerin ve halkın tutum ve davranışları ve tüm yaşam biçimlerinin özelliklerini kapsayan bir bilgi hazinesidir. Destanda Kırgızların eski arkaik-mitolojik çağdan son asırlara dek yaşamış oldukları olaylar geniş bir perspektif içinde betimlenmektedir. (Camgıçiyeva, 1995: 43-49.)

⁸ .Çokan Velihanov'un ardından **Manas Destanı** üzerine bir başka ciddi çalışmayı ise Alman asıllı bir Rus Türkolog olan **Wilhelm Radloff** başlatmış, 1862-1869 yılları arasında **Issık Köl** bölgesinde yaşayan çeşitli boylara bağlı Manas okuyucularından derlediği destanları 590 sayfalık bir kitap halinde yayınlamıştır. Kendinden sonra gelen araştırmacı ve edebiyatçılar daha çok bu metni kullanmışlardır. Ne var ki, **Radloff**, destanı derleme aşamasında, manasçı ozanların kendisini Rus memuru sandıkları için, destan metninde değişiklik yaptıkları söyleyecektir. Bu nedenle, destanın o zamana dek söylenen metinlerde bulunan kimi asıl kısımların derlenen metne katılmayarak kaybolduğu ve destanın kahramanı Manas'ın Rus Çarı ile dostluğu gibi, gerçek destanda bulunmayan buna benzer konuların da destanı girdiğini ileri sürmektedir⁸. Bununla birlikte destan günümüze dek çeşitli dillere çevrilerek yayınlanmış böylece dünya edebiyatının bir hazinesi olmuştur. Büyük Türkolog Wilhelm Radloff (1837-1918) bu destanla ilgili ilk derlemeyi, Kırgızistan'ın Tokmak şehri güneyindeki Sarı Bağış boyuna mensup bir Manasçıdan 1869'da yaptı. Radloff'un derlediği yedi bölümlük Manas Destanı, toplam 11 bin 454 mısradan oluşuyor. Fakat, Manasçıların okuduğu dize sayısı, 16 bin mısra civarındadır.

⁹ Eserin "**Manas**" bölümünü söyleyenlere *manasçı*, "Semetey" bölümünü söyleyenlere ise *semeteyçi* adları verilmiştir. Üstelik "**Manas**", hacim bakımından da çok şaşırtıcıdır. Destanın en hacimli varyantı, *manasçı Sayakbay Karalayev*'e aittir. Onun icrasında 84513 mısra "Manas", 316157 mısra "*Semetey*", 84697 mısra "*Seytek*", 15186 mısra "*Kenen*", "*Alımsarık*", "*Kulansarık*" bölümleri olmak üzere toplam 500553 şiir mısrasından oluşan destan metni kayda geçirilmiştir.

SİYASAL İLETİŞİM AÇISINDAN SİYASAL ŞİİR –SÖZLÜ KÜLTÜR VE MANAS DESTANI

Siyasal iletişim kültürel alanda geçmişin mirası olan destanları sanat ürünlerine aktarıp, saklamak ve ufukları genişleterek yaratıcılığı yönlendirmek olarak kendini göstermektedir. Bireysel ve toplu eğlence için tiyatro, dans, güzel sanatlar, edebiyat, müzik, spor vb. yaymak ve bütünleşmek kişilere, topluluklara, uluslara değişik iletilerle ulaşma olanağı sağlamak anlamına gelmektedir.(Ferry ,1989 :15-26.) *Manas Destanı*'na *siyasal iletişim* bağlamında, *kimliklerin* oluşumu ve perçinleşmesi yönüyle yaklaşacak olursak söz konusu destanın bu konuda hayli zengin bir veri kaynağı olduğunu görürüz. Kırgız halk ozanları, Kırgızların özgürlük savaşlarının, hikayelerinin öz anlatımı içinde tüm *Dünya Türklüğü'nün* ortak malı olan kopuzla dile getirip, destana dönüştürmüşlerdir.

Manas Destanı da diğer tüm destanlar gibi, sözlü kültürün ürünüdür. Yazının olmaması nedeniyle ve oluşturulan metinlerin *bellekte* kalmasının kolaylaştırılması amacıyla, destanın dili *şiiir* olmuştur. Yazının olmamasından dolayı söz kolayca ezberlenip hatırdaki tutulacak biçimde söylenmeye çalışılmıştır. (Çengel, 1998:368-369)

Walter J Ong'un da vurguladığı üzere; sözlü kültürün yazılı metinden yoksun olması nedeniyle, üretilen düşünceleri *bellekte* tutabilmek ve bunları tekrar denetleyebilmek için, bunları oluşturanın elinde bizzat kendi *belleğinden* başka bir şey olmamasıdır. Bu gerçek destanların doğmasına neden olmuştur. Bu determinist veya zorlayıcı sistem kendiliğinden *şiiirin* varlık zeminini oluşturmaktadır. Bir başka anlatımla yazı öncesi toplumların temel veya ilk edebiyat formunun *şiiir* oluşunun yapısal ve işlevsel nedenlerinin başında, *şiiirin* kolay ezberlenip hatırlanabilmek bakımından sahip olduğu sözel teknoloji gelmektedir. (Çobanoğlu: 2003:56.)

Kırgız sözlü geleneğinde(Cumagül, 2007.)¹⁰ *Epikalıklır* (Epik Şiiir), yani *Comoktor* (Destanlar), önemle derlenip, araştırılan ve yayımlanan bir türdür. Başında ünlü *Manas Destanı'nın* bulunduğu bu tür, Kırgız sözlü geleneğini dünyaya en önce tanıtan tür denilebilir. Aslında, 20. yüzyılın 20'li yıllarından itibaren devamlı derlenip ve araştırılmaya başlayan Kırgız Destanları, gerçekten de başka Türk ve dünya halklarının sözlü destanlarından oldukça farklıdır. (Sagınbay, 2007)

Dilin uyumlu kullanımı ve söylemlerin birbirine ulanması demek olan *şiiir* aynı zamanda bir gönderme, bir güzel duyu olayıdır. Dil, kendi öğelerini birer yapı gereci gibi *şiiire* ödünç vermektedir. (Yalçın, 1991: 18, 22, 24.) Bu bağlamda *şiiir*, *Manas Destanı'nın* dilinde siyasal bir bağlılığın sanatsal bir anlatımına uyumlu bir tarzda yerleşmiş olup, kendini göstermektedir. *Şiiirin* siyasallaşması, siyasal bağı, *Manas Destanı'nın* da sanatsal bir dil çalışmasına dönüştürmektedir.

Kimi zaman da *şiiir*, *Manas Destanı'nda* anlatımın *şiiirsel* yaratıcılık isteği, sözcükleri, dilin oluşumunu, anlatımı, arayış kaygısını, siyasal bir anlamdan çok, bir ülkünün vurgularını, uyumlarını ve müzikalitesini çepeçevre sarmakta ve bir tanıtım etkisini yaratmaktadır. (Lamizet, 2003: Chapitre 13.)

¹⁰ Kırgız Destanları'nı, içerik ve biçim özelliklerine göre birçok gruba ayırmak mümkündür. Uzun yıllar boyunca Kırgız Destanları: *Kence Epostor* (Küçük Destanlar) ve *Çoñ Epostor* (Büyük Destanlar) olarak iki gruba ayrılmaktaydı. Büyük destanlar "*Manas*", "*Semetey*", "*Seytek*", bunların dışındaki onlarca destan da küçük destanlar olarak nitelendirilmekteydi. Bu terimler, hacimli "*Manas*" üçlüsünü başka, hacim bakımından daha küçük olan destanlardan ayırt etmek için kullanılmıştı.

Manas Destanı'nın dilindeki bu tür *şiiirleri* dinleyen *Türk dünyasının* birer bireyi olan özneler, zamanın gerisine geçerek, bir bağlılık duygusunun yarattığı, *şiiirsel anlatım* ve *tarihsel* ayrıntılar içinde, bulunduğu zamansal kesitten çıkıp, özgürlük ve umut temalarının uyumlu vurgularıyla bezendiği, bir başka *tarihsel kesite* atlayarak, kendilerini olayların kahramanları ile özdeşleştirebilmektedirler.

Manas Destanı'nın *şiiirsel*, *anlatımı* kimi kez askeri ve siyasal çatışmaların tanıtımını, anlatım kural ve kalıplarının yeniden canlandığı, sözcük ve dizelerin sanatsallığı içinde, siyasal bir bağlılık tanıtımının bir anlamı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kahramanlık destanı olan *Manas*, *tarih* ve siyasal *şiiirin*, diğer olguların, siyasal deneyimin, bir *şiiirsel* yüceleştirme mantığı içinde yeniden sunumundan başka birşey değildir. Yaratıcı *şiiir* denemesi ve dil çalışması, siyasal bağlılığın ortaya çıkardığı, sanatsal sunumun kendine özgü olgularıdır. Bir anlamda müzik ve resim sanatının, siyasal amacın yüceleştirilmiş bir kalıbı gibi algılanmasıdır. Bunu gerçekte, siyasal tanıtımın *şiiirsel* anlatım özelliğini bozmaksızın, görsel-işitsel tüm iletişim sanatları aracılığı ile, ele alıp yorumlamak, *Türk dünyası* kitlelerine ulaştırmak gerekir.

Çünkü *Manas Destanı*'nında yer alan her bir siyasal olay *şiiirsel* anlatımı için, dil çalışmasında, yeni gizli güçleri ve yeni bir ufku açmaktadır. Kırgız dilinin kullanımını, canlandırmakta, temaları, dize ve sözcüklerin kullanımına bağlayarak yeni bir uyum yaratmaktadır. Böylece, siyasal *şiiir* anlamını, tümüyle siyasal bir ülkünün yaratıcılığında ve bağlılığında, yüceleştirilen bir dilde, sözcüklerin yaratıcılığında bulunduğu, *siyasal iletişim* uygulamaları içinde, bir ulusun, bir destanla yeniden yaratılması gerçeği karşımıza çıkmaktadır

TÜRK DÜNYASINDA ULUSAL KİMLİK VE TARİH BİLİNCİ VE MANAS DESTANI

Balkanlardan Mançurya'ya dek uzanan geniş coğrafyayı içine alan *Türk dünyasının* halkları arasında en alt toplumsal kültürel düzeyden, en üst düzeye konumlanmış her bireyi beşikten başlayarak destanlarla büyümüştür. Destanlarla kişilik bulmuş, destan kahramanlarıyla bütünleşmiş, *kimlik* kazanmıştır. Bu nedenle Türk halkları arasında destan anlatıcılarının ayrıcalıklı, saygın bir yeri vardır.

Türk Dünyası destancılık geleneğinde destan anlatıcılarına değişik Türk boylarında farklı isimler verilmiştir. Bunlar: Saka Türkleri'nde "*Olonghosut*", Hakaslarda "*Haycı*", Altay ve Şorlarda "*Kaycı*", Tuvalarda "*Toolçu*" Kazak ve Karakalpaklarda "*Jırav-Cırav*", Özbek ve Türkmenlerde "*Bagşı* veya *Bahşı*" Başkurlarda "*Sesen, Susan* veya *Kurayşı*", Tatarlarda "*Çiçen, Susan* veya *Şeşen*" Tofalarda "*Ülegerşi*", Azerbaycan Türklerinde "*Aşıg*", Yakutlarda "*Oyun* veya *Olonghohut*", Uygurlarda "*Destançı*" Oğuzlarda "*Ozan*", Kırgız Türkleri'nde "*Manasçı, Irçı, Comokçu Akıncı*." Bu Türk boyları ve onların destan anlatıcıları içinde "*Manasçı*" terimi dikkat çekmektedir. Çünkü diğer Türk boyları içinde yer alan destan anlatıcılarından hiçbiri anlatmış oldukları destanın adı ile isimlendirilmemiştir. Abdülkadir İnan'a göre; "*Manas Destanı yüzyıllar boyu sürüp gelen 'Manasçı' denilen saz şairlerinin kolektif eseridir.*(İnan, 1992)

Kırgız Türkleri'nde *Manas Destanı*'ni ezbere bilme yeteneğine sahip olan ve bu yeteneği iş edinen destan anlatıcılarına “*Manasçı*” adı verilmektedir. Kırgız Edebiyatı Terimler Sözlüğü'nde manasçının tanımı; “*Büyük destan Manas'ı oluşturan, geliştiren, halk arasından çıkan yetenekli insan*” biçiminde yapılmıştır. Manasçılık yalnızca bir iş değil, Kırgızların son derece önem verdiği ve saygı duyduğu bir kavramdır. Onların yüzyıllardır gelen sözlü kültürünün aktarımını sağlamaları bunun en önemli nedenidir. Kişinin Manasçı olup bu destanı anlatabilmesi için belli özellikleri bünyesinde barındırması gerekmektedir. Manasçılık, Kırgızlarda mesleklerin yücesi, sanatların en üstünü olarak kabul edilir. Söyleyenden ozanlık, üstün yetenek, akıl, ses, sunuculuk yeteneği, gibi nitelikler izleyiciler tarafından özenle izlenmektedir. Çünkü *Manas Destanı*, Kırgızların tarihini, kültürünü, dinini, dilini, bilimini, yaşam deneyimlerini yansıtan ve bir oyuncunun sahnede sergilediği görkemli bir oyundur. Manasçı, Manas'ın temel özü ve ondaki ana konular zincirini iyi bilmesinin yanı sıra edebiyat, tarih, coğrafya ve müzik gibi konulara da egemen olması gerekir. Çünkü Manas'ta Kırgızların IX. yüzyılda “*Büyük Kaganat*” döneminden sonraki tarih alanında sahip olduğu ve yitirdiği yer-su adları, ilişkiler içerisinde olduğu halklar ve onların kültürel yaşamlarına yönelik tüm özellikleri ve zamanın koşullarına göre kullanılan; fakat günümüzde yaşayan Kırgız dilinde yer almayan sözcükleri de bilmesi bir zorunluluktur. (Cumakunova, 1995: 91; Kınacı, 2006 : 74-76..)¹¹

SONUÇ:

Sonuç olarak; *Manas Destanı'nın*, onu diğer destanlardan ayıran ön büyük özelliği, Kırgız Türk halkının dilini tarihini, örf adetlerini, o dönemlerdeki görüşlerini, düşünce ve duygularını, günlük yaşamını diğer tüm kültürel özelliklerini içine alan bir hazine niteliğinde olmasından kaynaklanmaktadır.(Abdulbayev, İsayev.,1969)

¹¹ Manas Destanı için altın değerine sahip olan isim Cusup Mamay'dır. Destanın Çin'de yayımlanmasına ve tanıtılmasına büyük katkıda bulunmuştur. “*Tüm varyantı yayımlanmakta olan tek Manasçıdır. Bu varyantın özelliği geleneksel özün devam edilmesidir. Kitap XV cilt hâlinde yayımlanmaktadır*” Bu kadar erkek Manasçı'nın yanında Kırgızistan'da kadın Manasçılar da bulunmaktadır. Destan genelde erkek Manasçılar tarafından icra edilmiştir; fakat zor da olsa kadın Manasçılar da bu mesleği icra etmektedir. “*Ekim ihtilâline kadar, kadınların halk önünde “Manas” söyleyip söylemedikleri konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, destanda faal bir görünümde olan kadın, onu icra konusunda da üzerine düşen vazifeyi yapmıştır. Halk arasındaki rivayette, Manas öldüğünde eşi Kanıkey'in söylediği ağıtı, zaman içerisinde destancı şairlerin geliştirip hacimli bir eser hâline getirdikleri söylenir. Gerçekten de Manasçıların varyantlarında Kanıkey'in söylediği ağıt yer alır. Muhtar Avezov “Manas” Destanı'nın gelişmesinde bu ağıtın çok önemli bir yer tuttuğunu bildirir. Destanda göz kamaştırıcı tarihî olaylar, destandaki kimselerin hayat hikâyeleri, destanda yer alan kahramanların ağzından aktarılır. Bugün de bu durumu destanda gözlemek mümkündür. Mesela, Manas ile evlendiği günden itibaren şahit olduğu olayları Kanıkey, oğlu Semetey'e monolog şeklinde baştan sona destan olarak aktarır. Kanıkey, Manas'ın kahramanlıklarını gerek ağıt şeklinde, gerekse destan şeklinde söyleyip destana katkısını yapar. Aliyman Musa Kızı, Sedye Deydi Kızı, Sedyene Moldoke Kızı önemli kadın Manasçı isimleridir. Manasçıların erkek olması şart değildir. Kırgızlar arasında kadınlar da Manasçılık yapabilmektedir. Ancak erkek Manasçılara oranla sayıları çok azdır. Kadın Manasçıların sayısının az olması toplum yapısıyla ilgilidir. Kadınların halk önünde Manas okumaları hoş karşılanmamıştır.*”

Destanda ortaya konulan eski bozkır Türk yaşamı, öteki Türk destanlarında da yer alan ortak öğeler (Günilov, 1999) ve diğer özellikler dikkate alınır, 'Manas Destanı'nın yalnızca Kırgız halkının değil, tüm *Dünya Türklüğü'nün* ortak kültür kodlarını taşıdığı görülecektir. Destan, Orta Asya Türk tarihi ve uygarlığına dönük anıları etnoğrafik bilgileri de içermektedir. (Sümer, 1980; İnan, 1992; Kafesoğlu, 1984;Kaplan,1995; Gürsoy, 1995.) İslamiyet'ten çok önceki dönemleri de içine alan destanın ruhunu özgürlük, bağımsızlık ve uluslaşmak kavramları oluşturmaktadır. (Geyikoğlu, 2001: 203.)

Bu nedenle ulusculuk ruhunun doğuşunu 1789 Fransız Devrimi'ne bağlayanlara bir yanıt niteliği de taşımaktadır.

Destandan anlaşıldığı üzere Kırgızlar bir toplumu yönetmek için gerekli olan devlet düzenine ulaşmış durumdadırlar. Kırgız toplumunda da diğer Türk toplumlarında olduğu gibi, askeri örgütlenme, toplumsal kurumlar oluşmuştur.

Manas Destanı'nın değişik varyantlarında yüzden fazla etnolojik isim belirlenmiştir. Bunların büyük bir bölümü, Kırgızlarla bağlantı bulunan ulus, boy ve kabilelerin adlarıdır. (Usupbekov, 1982) Bu ulus ve boy adları Kırgızların, başta Kazakistan olmak üzere, Orta Asya, Doğu Sibirya, Altaylar, Doğu Urallardan (Geyikoğlu, 2001: 202.) Balkanlara, Mekodonya'ya (Mor, 2008.) ve Kafkaslara dek uzanıp, yine bir Kırgız destanı olan Kocacaş ile bir Karaçay destanı olan Biynöger arasında büyük benzerlikler gösteren mitolojik unsurlar içerdikleri, dolayısıyla eski Türk inanç sisteminin çok eski dönemlere ait motifleri de bünyesinde barındırmasıyla da dikkatleri üzerine çekmektedir. (Tavkul, 2008)

Destan'nın birçok yerindeki ifade ve yaklaşım biçimleri ile, Orhun Abideleri'nde kullanılan söylemlerle koşutluk göstermesi dikkat çeken bir başka özelliğidir. Destan'nın *Türk dünyasının* diğer önemli destanları olarak kabul edilen *Oğuz Kaan Destanı* ve *Dede Korkut Hikayeleri* ile cihangirlik ve dünyaya egemen olmak, düzene sokma anlayışının ortak ve benzer noktaları bulunmaktadır. Bu anlayış, gerçek tarihte, Hunlarda, Göktürklerde, Selçuklularda ve Osmanlılarda yer eden bir anlayıştı r. (Geyikoğlu, 2001 : 204.)

Bu durumda Manas Destanı toplumsal, kültürel, siyasal bilgileri içeren, diğer Türk topluluklarını da etkileyen bir özelliğe sahiptir. Burada tarih, etnografya, dil, felsefe, diplomasi, askerlik, halk pedogojisi, müzik kültürü, halk hekimliği, oldukça değişik konularda zengin bilgilere yer verilmektedir. (Mendirman, Caynakova, , 1998) Bu özelliği de *Manas Destanı'nı* eski dönemlerin toplumsal yaşamını yansıtmaları bakımından diğer destanlardan kendini hemen ayırmakta, öne çıkmaktadır.

Firdevsi'nin Şahnamesi, İran'dan Afganistan'a, Tacikistan'a Hindistan'a dek tüm Acem halklarının özbenliklerini korumada nasıl etkin rol oynamışsa, aynı biçimde *Manas Destanı* da yalnız Kırgız Türk Halkı'nın değil, Balkanlardan, Anadolu'ya Kafkaslara ve tüm Orta Asya'ya dek uzanan geniş coğrafyada yer alan Türk halklarına da ortak *kimlik*, bilinç ve tarih anlayışının yerleşmesinde ve gelişmesinde etkin olabilme özellikleri taşımaktadır.

Bu doğrultuda *Manas Destanı'* nin metin ve söylem analizlerinin *Türk dünyası* uzmanlarınca *Semiyoloji* biliminin ışığında yapılarak, ortak kullanım olarak heykelden, resime dek tüm Türk Devletlerinin *kamusal alanlarını* bezemesi, romandan hikayeye, televizyon

dizilerinden çocuk animasyonlarına dek *siyasal iletişimin* tüm sunum yollarına uyarlanıp, *Türk Dünyasının* birliğine dönük ortak bir *Türk kimliği*, *Tarih* ve bir *ulus bilinci* aşlanıp inşa edilmesi, *Türk dünyasının* aydınlık yarınları için büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulbayev E., D. İsayev . *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü*, Mektep, .Fırınze1969.
- Arat R.R. *Kırgızistan*; İ. A. C. VI. Ankara 1965.
- Asman Jan: **Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlam ve Politik Kimlik**;
Almancadan çeviren Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Camgıçıyeva Gulina: “Manas Destanı’ndaki Gelenek ve Motifler”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Özel Sayı (3) 1995
- Caparov Şeralı, **Kırgız Tilinin Frazelogiyalık Sөzdügü** (Kırgız Dilinin Deyimler Sözlüğü) Bişkek?
- Cumakunova, Gülzura , “Manasçı ve Manas Destanı Araştırmaları”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Özel Sayı(3),1995.
- Çengel Hülya Kasapoğlu, “Kırgız Türkleri Edebiyatı”, Türk Dünyası *El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:158, 3.Baskı, 4.Cilt, Ankara, 1998.
- Çobanoğlu: Özkul *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- Demirtaş H. Andaç: “*Sosyal Kimlik Kuramı, Temel Kavram ve Varsayımlar*” ; **İletişim Araştırmaları**, 2003, 1(1)
- Ekinci Necdet: **Siyasal İletişim**, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek, 2007.
- Ergun,Doğan: **Kimlikler Kısılcacında Ulusal kişilik**, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.
- Ferry Jean Marc: “*Les Transformation de la publicite politique*” Hermes, No, 4. 1989.
- Geyikoğlu Dr. Hasan: **Tarih Açısından Manas Destanı Ve Sovyetler Birliği’ndeki Türlerin Milli Duygularına Etkisi**’ Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 16, Erzurum 2001.
- Günilov L. N.: **Eski Türkler**; Çev. D. A. Batur, istanbul 1999.
- Güngör Ahmet, Asel Cailova Güngör, **Kırgız Atasözleri**, Ankara, 1998,
- İnan Abdülkadir: **Makaleler ve İncelemeler**, C.I, Ankara, 1987.
- İnan Abdülkadir: **Manas Destanı**, MEB Yayınları, İstanbul.1992.
- Kafesoğlu İbrahim: **Türk Milli Kültürü**, 3. Baskı, İstanbul, 1984; Mehmet Kaplan : Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, Tıp Tahlilleri, İstanbul, 1995. Emine Gürsoy: **Manas Destanı**; Ankara, 1995.

- Kınacı Cemile: *“Manasçılık ve Kadın Manasçılar”*, Milli Folklor Dergisi, 70/ 2006.
- Kırgız Sovyetlik Sotsialistik Respublikası-Entsiklopedya**,Frunze, 1983.
- Lamizet Bernard: **Les Lieux de La Communication**; Mardaga, bibl., ind Liège, 1992.
- Lamizet Bernard: **Communication Politique**; Institut d’Etudes Politique de Lyon (Les notes des cours inédites) Lyon, 2003.
- Maalouf Amin: **Ölümcül Kimlikler**; Yapı Kredi Yayınları, 24. Baskı, İstanbul, 2006.
- Mendirman Bağış-, Caynakova Dr. Aynek, **Al Adabiyatı Seriyasının 7. Tomu**, Red. Prof. A. Akmataliyev, Bişkek, 1998.
- Miterrand François: **Politique Textes Et Discours, 1938-1981** ; Les Nouvelles Éditions Marabout, Fayyard, Paris, 1984.
- Mor Gökmen: *‘Türk Destanlarında, Hikayelerinde ve Kırgız, Uygur, Makedonya-Kosova Türkçesinde, At ile ilgili atasözleri üzerine Bir Araştırma’* Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/2 Spring 2008.
- Naruzbayev Cumagül:, **Kırgız Destanları**, TDK Yayınları, Ankara, 2007.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük: C.I, MEB. Yayınları, Ankara, 1995.
- Radloff Wilhelm: **Manas Destanı**, Kırgız Türkçesi-Türkiye Türkçesi- Yayına haz.Emine Gürsoy; Ankara, 1995.
- Rutnerfort Jonatkan: **Yuva Denilen Yer Kimlik ve Farklılığın Kültürel Politikaları, Kimlik, Topululuk, Kültür ve Farklılık**; Çeviren İrem Sağlamer, İstanbul, 1998.
- Sagınbay Orozbakoğlu: **Kırgız Destanları**, TDK Yayınları, Ankara.2007.
- Sarıbay Ali Yaşar: **Siyasal Sosyoloji**; Der Yayınları, İstanbul, 1994.
- Sarıca Murat: **100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi** ; Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1983..
- Sümer Faruk: **Oğuzlar**; İstanbul 1980 ; Abdülkadir İnan: **Türk Destanları**; Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1992;
- Şarşeke Usupbekov:**Kırgız Makal-Lakaptarı**, Firunze, 1982.
- Tavkul Ufuk: *Kırgız Destanı Koocaş ile Karaçay-Malkar Destanı Biynöger Arasındaki Ortak Motifler Üzerine’* Modern Türklük Araştırma Dergisi, Cilt,5, Sayı,2, (Haziran 2008.
- Türkçe Sözlük**: CI, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Türkmen Fikret, **Manas Destanı Üzerine İncelemeler** (Çeviriler I-II), Türk Dil Kurumu ,Ankara, 1995. Türk Edebiyat Tarihi: İstanbul, 1943.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Sayı: 58 Kasım - Aralık 2016
Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi
ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası
Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
<http://www.akademikbakis.org>

Yalçın Mehmet : **Şiirin Ortak Paydası- şiir bilime giriş** : Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları
no : 35, Sivas, 1991

Yusupov.Keneş:**Manas Destanı**, Atatürk Kültür-Dil ve Tarih Yayınları, Ankara, 1995.